

ISKOLAKÖZPONTOK VAGY KULTÚRRÉGIÓ-CENTRUMOK?

A REFORMKORI ISKOLÁZÁS TÉRBELI TAGOLÓDÁSÁNAK DILEMMÁI A PROTESTÁNS AKADÉMIKUSOK KOLLEKTÍV BIOGRÁFIAI JELLEMZŐINEK TÜKRÉBEN

UGRAI JÁNOS

Tokaj-Hegyalja Egyetem, Sárospatak

Beérkezett: 2022. december 13., elfogadva: 2023. február 28.

Tanulmányunkban a reformkori Akadémia protestáns tagjainak földrajzi hovatartozását vizsgáltuk kollektív biográfiai eszközökkel. A tanulmányi pálya és a felnőtt életutak állomásait kultúrrégiókhoz soroltuk. Ezt követően a kultúrrégiók egymáshoz viszonyított arányát, akadémiai reprezentációjuk erejét, illetve a személyeknek a kultúrrégiók közötti mozgását, földrajzi mobilitásuk nagyságát és intenzitását határoztuk meg. A vizsgálatot az tette lehetővé, hogy a reformkori Akadémia mindenféle metszévonal mentén egyensúlyozó mechanizmusokat működtetett, s így felekezeti és földrajzi értelemben is egyfajta reprezentativitásra törekedett. A reformkori akadémikusok mobilitását vizsgálva Debrecen és Erdély önállóságához (és zártságához) nyertünk újabb érveket, emellett pedig Pest immár egyre erőteljesebb vonzó hatása támasztható alá meggyőző számokkal.

Kulcsszavak: magyarországi szellemi elit, Akadémia, térbeli tagolódás, 19. század

The study examines the geographical origin of Protestant members of the Academia in the Hungarian Reform Era with the help of collective biography. First, it assigns stages in one's studies and course of adult life to cultural regions. Then it determines the ratio between these cultural regions, the power of their academic representation, as well as the persons' movement among cultural regions, and the scale and intensity of their mobility. The investigation is enabled by the fact that the Academia in the Reform Era operated mechanisms balancing along various lines of intersection, and thus strove for a certain representativeness in both denominational and geographical terms. Investigating the mobility of academicians in the Reformed Era may provide new arguments for

the independence (and closedness) of Debrecen and Transylvania, as well as convincing numbers substantiating the increasingly growing pull of Pest.

Keywords: Hungarian cultural elite, Academy, spatial divisions, 19. century

Bevezetés

A Magyar Tudós Társaság alapításában aktívan részt vevő szombathelyi tanár, Bitnicz Lajos rosszállóan jegyezte meg, hogy az Akadémia mindenféle nézetel, értékekkel és érdekekkel rendelkező tudós férfiút a tagságába emelt. Azt a sokszínűséget, ami Bitnicznek szemet szúrt, az utókor több okból is üdvözölheti. Részint tudományelméleti szempontból szerencsés, ha egy nemzeti tudományos társaság mindenféle megközelítés, szellemiség képviselőinek helyet biztosít, hiszen sosem tudni bizonyosan, hogy a közeljövő nagy felfedezései, újdonságai melyik irányzatból fejlődnek ki. Részint pedig praktikus szempontból is örülhetünk ennek a sokféle képviselőt megjelenítő, kiegyensúlyozó elvű beválasztási logikának: okkal feltételezhetjük, hogy az akadémia tagsága a korabeli hazai tudományosság valamifajta reprezentatív (vagy legalább reprezentativitást megcélzó) mintáját szolgáltatja a kései elemző számára.¹

Ha ez így van, s valóban a pusztá feltételezésnél erősebben hihetünk abban, hogy a szabadságharcig akadémiakussá emelt nem egészen 240 tudós (és művész, netán közművelődési aktivitásával kiemelkedő) férfiú valamiként letéteményese a korabeli Magyarország szellemi elitjének, máris lehetőség nyílik különböző komplexitású kollektív biográfiai elemzésekre – amelyekből elvileg az ország egészének szellemi vagy társadalmi állapotára következtethetünk. Egy az iskolázás térbeli tagolódásával foglalkozó tematikus lapszám esetén például kínálja magát az ötlet: a beválogatottak tanulmányi pályafutásának feltérképezését követően állapítsuk meg a csúcstelítbe képviselőket eljuttató szellemi centrumok valamiféle erősorrendjét. Határozzuk meg azt, hogy az ország mely térségeiből, mely oktatási központjaiból milyen esély nyílt a legmagasabb presztízsű tudományos intézménybe bejutni.

Ez a tanulmány szeretné is ezt a kérdést megválaszolni, ugyanakkor az előzetes próbálkozások alapján a kapott eredmények további strukturálására is szükség van, s az akadémiai elitet kinevelő intézmények, városok és térségeik egymáshoz viszonyított rendezését is el kell végeznünk. Ily módon pedig az is lehetséges, hogy az egyszerű jegyzéknek a kontextusát felvázoló megfontolások végső soron több tanulságot hordoznak, mint maga az intézménylista. Ezúttal kifejezetten a protestáns tudósok *alma matereire* fókuszálva ugyanis egy olyan tipológiai problémába ütközünk, amelynek körüljárásával talán árnyaltabban látjuk a korabeli magyarországi oktatás és kultúra földrajzi bázisát.

¹ Hasonlóan ítélte meg a tagság sokszínűségét a Bitnicz pikírt megjegyzését idéző R. Várkonyi Ágnes (Várkonyi 1975). A pedagógiáról gondolkodó reformkori akadémikusokról készített tabló szintén igazolja ezt a sokszínűségre és valamifajta egyensúlyra való törekvést (Ugrai 2020). Kézirat még nem született, csupán műhelyszemináriumi előadást tartottam róla, mindenesetre az orvoslással foglalkozó akadémikusok körében is megjelent a sebész, az anatómus, a szemész, a homeopata orvos, az állatorvos, a gyógynövénykutató, a gyógyszerész, a kórházalapító vagy épp a közegészségügy-szervező praktizáló orvos egyaránt.

Kiinduló lehetőségeink

1830 és 1847 között 236 tudóst és művészt választottak az akadémia rendes, levelező vagy tiszteleti tagjává (Fekete 1975), akiknek az életrajzi adatait szisztematikusan gyűjtöm. Az akadémikusok első generációjának tagjaitól nem kértek be a megválasztás vagy a székfoglaló alkalmával tételes önéletrajzot vagy azt megalapozó személyes adatokat. Ily módon nem ismerek olyan forráscsoportot, irategyüttest, fondot, ami egységesre törően tartalmazná az adataikat, ezért többkörös gyűjtőmunkát végzek. Jelenleg a születési és halálozási alapadatok, a közvetlen hozzátartozók, a felekezeti hovatartozás, a tanulmányi adatok, a főbb életrajzi állomások, a kulturális elit tagjaival való domináns kapcsolatok és az életút földrajzi helyekhez való kötődésének kérdésében tekinthető az első elemzéseket már lehetővé tevő szinten teljesnek az adatbázis.

Ebben a tanulmányban a protestáns (evangelikus, református és unitárius) tagok tanulmányaira, annak helyszíneire, a helyszínek közötti mozgás gyakoriságára és irányára fókuszálok, s ennek tükrében igyekszem csoportosajátos jellemzőket meghatározni. A kutatás e fázisában az akadémikusok életművét általában nem ismerem mélyrehatóan. Ez persze azzal jár, hogy a jelenleg elemzésre kerülő adatok a továbbiakban nemcsak bővülnek, hanem az újabb információk függvényében egyesek akár pontatlannak is bizonyulhatnak. Ugyanakkor egy csoportosajátos jellemzőket kereső tanulmány összképét vélhetően egy-egy ilyen információ érdemben nem változtatja meg, e bizonytalanságok dacára a vizsgálat érvényes marad.

A tanulmányi pálya az akadémikusok többségénél az életút aránylag jól feltárható része. Általában legalább a felsőbb iskolák helyszínére vonatkozó adatok felkutatathatók, így képet nyerhetünk arról, hogy hol jártak középiskolába, líceumba/akadémiára, esetleg egyetemre. Kisebbségben, de még elfogadható arányban azt is jelzik a források, hogy az illető mit tanult, milyen pályára készült. Lényegesen súlyosabb hiányosságokkal szembesülünk azonban a tanulmányi pálya határköit illetően: egyelőre nem ismerjük meggyőző mennyiségben az egyes iskolákba való beiratkozásnak és azok elhagyásának időpontját.

Iskolapiac vs. kultúrrégió – az értelmezési keret előzetes dilemmái

Immár hazánkban is rendelkezünk izgalmas kutatási eredményekkel, amelyek az iskolaválasztás és iskolaelérés lakóhelyi-területi egyenetlenségét, az iskolázási esélyeket területi dimenzióba helyezik (Nagy 2008; Sasfi 2022). Meglehet, ezek a kutatások idővel elérnek olyan kiterjedtségi szintet, amely által összefésülhetők és összevethetők lesznek az oktatáskutatás hasonló típusú jelenkori eredményeivel (Velkey 2019; Alpár 2020). Ez a tanulmány azonban legfeljebb csak közvetve tudja segíteni a tér–iskola–egyenlőtlenség kérdéskörét vizsgáló kutatásokat.

A reformkorban akadémikussá választottak ugyanis generációkkal a tankötelezettség bevezetése, s így a modern iskolahálózat kifejlődése előtt, a 18. század utolsó negyedétől a 19. század első negyedéig tartó időszakban végezték tanulmányaikat. Ezért természetesen az iskolahálózat egyenetlenségeit anakronisztikus volna a hozzáférés modern kori szemüvegén keresztül megítélni. Sőt maga a városfejlődés is elmaradt attól a szinttől, ami egy ilyen megközelítést igényelne (Csanádi et al. 2009:119–120). Más kérdés, hogy a „történelmi tradíciók” gyűjtőfogalom alá sorolható közvetett hatások jelentősek, s így módon a „patinás iskolaváros” jelenségének körvonalazódása mégiscsak

nyújthat egyfajta értelmezési irányt a modern kori iskolaelérési viszonyokkal foglalkozók számára is.

Ugyanakkor az adatok nem pusztán a „patinás iskolavárosokról”, azok gyakoriság szerinti erősorrendjéről árulkodnak, hanem értékes információkat szolgáltatnak ezeknek az iskolaközpontoknak az egymáshoz viszonyított fekvéséről, továbbá az egymástól való elzárkózás vagy az egymás iránti nyitottság mértékéről. Meghatározhatók ugyanis a feltárható tanulmányi pályák tipikus változatai. S ezekben a jellegzetes mintázatokban különös súllyal esik latba, hogy a középiskolát egy vagy több településen végezte-e az illető; a középiskolára épülő felsőbb (akadémiai, liceumi, egyetemi) tanulmányok hány helyszínén és intézményben folytak; a közép- és felsőfokú tanulmányok helyszíne megegyezett-e, vagy pedig a lakóhely, netán a régió megváltoztatására kényszerült-e az illető. Továbbá – igaz, ezúttal csupán egy-egy kiegészítő pillantás erejéig – kitérek arra is, hogy az akadémikusok aktív pályafutásukat szülőföldjük és/vagy tanulmányaik helyszínén teljesítették-e, s ha igen, milyen arányban.

Az adatok ilyen típusú rendezése és értelmezése elvezet ahhoz a problémához, amit a történeti kutatás felekezeti-művelődési alakzatként, netán felekezeti kultúrrégióként azonosít (Hegyi 2020; Kovács 2020), a modern oktatáskutatás pedig a „tanuló régiók” jelensége kapcsán vet fel (Kozma et al. 2015). Egyszerűen fogalmazva a kérdést: lehet-e tágabb összefüggésbe helyezni azt a tényt, hogy egy-egy későbbi akadémikus a születési helyéhez közeli vagy attól távolabbi helyszínén végezte tanulmányait? Továbbá: egy-egy jellemző tanulmányi helyszín csupán egy komoly iskola helyi jelenlétére utal; netán a helyi iskolák kiegészültek-e az iskolázáshoz és művelődéshez (jelen esetben: az országosan is szemet szűrő kiemelkedő kulturális aktivitáshoz) szükséges intézmények és fórumok (egyházi intézmények, közművelődési egyesületek, sajtó, tudományos aktivitást is igénylő, azt finanszírozni hajlandó magánszemélyek stb.) kritikus mennyiségével? Előbbi esetben iskolavárosról beszélhetünk, amelynek ereje a helyi felsőbb iskolák számától, nagyságától és a település beiskolázási övezetének a nagyságától függ. Utóbbi esetben viszont egy kultúrrégió központjáról, amely minden tekintetben centrális szerepet töltött be az adott régió szellemi életében. És nemcsak az akadémikusok kinevelésében, hanem a foglalkoztatásukban, sőt: más régiókból való odavonzásukban; továbbá a térségben fellelhető egyéb iskolavárosok bizonyos fokú irányításában is jeleskedtek.

Ezt a történeti kultúrrégió-megközelítést két fontos szempont támogatja. Egyfelől döntő jelentőségű, hogy a reformkor végéig Pest dinamikus fejlődése dacára nem rendelkezett mindent elsöprő túlsúllyal (Keszei 2018). Sem az egyetem elvégzése nem volt megkerülhetetlen feltétel pl. az akadémiai rangig eljutásban, sem pedig a pesti felsőbb iskolahálózat nem volt olyan kiterjedt, hogy az egyes szakterületek specialistáitól szinte kivétel nélkül elvárták volna az ottani tanulmányokat. Ily módon a vidéki városok kiegyensúlyozottabb mértékben járulhattak hozzá az országos szellemi csúcslit rekrutációjához, mint aztán később, a 19. század második felétől napjainkig.

Másfelől a 19. század közepén még nagyon erősek az országban a felekezeti törésvonalak. Lényegében minden fontosabb felsőbb iskola egyházi fenntartású vagy határozottan felekezeti jellegű (beleértve az egyetlen egyetemet is), s elenyésző mértékű ezekben az iskolákban a más vallásúak jelenléte. A felekezeti törésvonalak a dualizmusig erősek maradtak, s így az akadémikusok pályafutása és közéleti aktivitása is jórészt felekeze-

ti jellegű fórumokhoz kötött.² Ezalól markáns és sokakat érintő kivételt a reformkori Pest politizáló, közéletet aktivizáló egyesületei, lapjai, irodalmi csoportosulásai jelentenek. A felekezeti tagoltság ahhoz vezet, hogy a többvallású térségekben nem egyetlen kultúrrégióról beszélhetünk: hazánk jellegzetesen multikonfesszionális tájain egymással párhuzamosan körvonalazódnak egymással napi szinten nem kapcsolatban álló tagokkal, vezető személyiségekkel a felekezeti kultúrrégiók.³

Először a protestáns akadémikusok tanulmányi helyszíneit összesítem. Itt külön számítom a gimnáziumi, valamint az akadémiai/líceumi, illetve egyetemi éveket. Valószínűleg célravezetőbb volna, ha csak a felsőbb gimnáziumi esztendőkre fókuszálnék, de egyelőre nem tudom következetesen elválasztani az egyes életutak esetén a kis- vagy algimnáziumi éveket a felsőbb stúdiumoktól. Ezért ezt a határvonalat nem tudom meghúzni, s inkább a kisgimnáziumi helyszíneket is összesítem. Ez azzal jár, hogy a korabeli iskolahálózat kisebb presztízssú decentrumairól is meg tudjuk állapítani, hogy melyik rendelkezett valamiféle közvetlen személyes kapcsolattal az alakuló Akadémiával.

Azt a tanulmányi pályát, amelyik gimnáziumban és akadémián is csupán egyetlen helyszínen zajlott, kétszer jelölöm: egy-egy külön beiratkozásként jelenik meg a gimnáziumi és az akadémiai sorban. Aki tanulmányai során sokszor változtatott iskolát s várost, azt szükségszerűen jóval több helyen tüntetem fel. Ily módon az összesítés természetesen torzít, hiszen egyelőre más, szintén következetesen alkalmazható további súlyozásra nem eléggé megbízható az adattár. (Pedig nyilván jóval erősebb annak az akadémikusnak pl. a debreceni kötődése, aki egész életében kizárólag ott élt, tanult és tanított, mint annak az akadémikusnak a különböző településekhez kötődő lokális identitástudata, aki az iskoláit is három-négy, esetleg még több helyen végezte. Ezt a módszertani problémát egyelőre ez a vizsgálat nem tudja megbízhatóan kezelni – ezért ezt a korlátot hangsúlyozni illik.)

A protestáns kultúrrégiók körvonalazódása

A reformkori 236 akadémikus közül 99-en voltak protestánsok: 67-en reformátusok, 28-an evangélikusok és négyen unitáriusok. Mellettük 124-en római katolikusok, ketten görögkatolikusok voltak és egy zsidó származású tagot is beválogattak. Összesen 97 protestáns tag kultúrrégiókhoz sorolását tudom elvégezni – két személy életútjának részletesebb feltárására lesz még szükség.

Az akadémiai és gimnáziumi tagozattal is rendelkező protestáns iskolakollégiumok közül a Debreceni Református Kollégium nevelte ki a legtöbb későbbi akadémikust (45 fő), második helyen pedig a sárospataki kollégium állt kétharmadnyi nagyságú (31 fő) csoporttal.⁴ Ezek igen nagy számok: a többi magyarországi és erdélyi protestáns iskolakollégium összesen 101 akadémikus tanulását tarthatja számon, miközben a két nagy kollégium együttesen ennek a közel kétharmadáról mondhatja el ugyanezt. Még nagyobb e két kelet-magyarországi kollégium relatív súlya, ha a többi intézmény 101-es számát

² A Magyar Királyság és Erdély felekezeti megoszlása 1790-ben: római katolikus 46,7%, görögkatolikus 7,5%, görögkeleti vagy ortodox 17,6%, evangélikus 10,2%, református 16,4%. (Balogh, Gergely 1996:149.)

³ Azt gyanítom, hogy ennek az európai szinten is egyedülállóan hosszan és élesen alakuló párhuzamos fejlődésnek messzire vezető következményei vannak mentalitásunkra, társadalmi együttélésünkre vonatkozóan. Erről részletesebben: Ugrai 2022.

⁴ Ld. 1. táblázat.

1. táblázat: Kollégiumtípusú összetett protestáns iskolák a reformkori protestáns akadémikusok tanulmányi pályáján

	Reformátusok és unitáriusok által látogatott iskolák	Evangélikusok által látogatott iskolák	Unitáriusok által látogatott iskolák
Református és unitárius kollégiumok			
Debrecen Ref. Koll. – gimn.	21		
Debrecen Ref. Koll. – akad.	22	2	
Sárospataki Ref. Koll. – gimn.	16		
Sárospataki Ref. Koll. – akad.	15		
Pápai Ref. Koll. – gimn.	6		
Pápai Ref. Koll. – akad.	7		
Kolozsvári Ref. Koll. – gimn.	5		
Kolozsvári Ref. Koll. – akad.	6		
Kolozsvári Kir. Líceum			2
Kolozsvári Piarista Líceum			1
Kolozsvári Unitárius Kollégium			3
Nagyenyedi Ref. Koll. – gimn.	7		
Nagyenyedi Ref. Koll. – akad.	8		
Marosvásárhelyi Ref. Koll. – gimn.	1		
Marosvásárhelyi Ref. Koll. – akad.	2		
Evangélikus líceumok			
Sopron ev. líceum – gimn.	1	10	
Sopron ev. líceum – akad.		11	
Pozsony ev. líceum – gimn.		1	
Pozsony ev. líceum – akad.	9	7	
Lőcse ev. líceum	4	1	
Késmárk ev. líceum	5	5	
Eperjes ev. koll.		5	

megtisztítjuk a 19 főt mobilizáló kultúrsziget-jelenségtől. (Erről alább még szólok, e ponton magyarázatként: 19-en reformátusként iratkoztak be jellemzően rövid időre, egy-két esztendőre evangélikus líceumokba, szinte kizárólag nyelvtanulás kedvéért.)

Ugyanakkor, ha szakítunk a szűk iskolaváros-megközelítéssel s a kultúrrégió-aspektus felé nyitunk, akkor máris változik az összkép. Erdélyben a három nagy, egymáshoz közeli református kollégium összesen 31 beiratkozással már komoly súlyt képvisel. Ezt ráadásul tovább növeli a három unitárius akadémikus, akik hárman összesen hat további – unitá-

rius és katolikus – felsőbb iskolát kapcsoltak be ebbe a képzeletbeli hálózatba. Az erdélyiekhez hasonlóan a szepességi lutheránus (20 fő), illetve a soproni és pozsonyi iskolák összesített látogatottsága (39 fő) is tekintélyesnek mondható. Igaz, az egybetartozó erdélyi református és a szepesi (észak-magyarországi) evangélikus iskolaközpontokkal szemben Sopron és Pozsony viszonya eltérő volt: minden jel arra mutat, hogy e két város köré két külön evangélikus kultúrrégió szerveződött.⁵

2. táblázat: Kisebb protestáns középiskolák (al- és kisgimnáziumok, gimnáziumok) és egyéb, nem protestáns intézmények a reformkori protestáns akadémikusok tanulmányi pályáján

A Debreceni Református Kollégium vonzáskörzetében (debreceni református kultúrrégió)	Máramarossziget líceum – 2, Nagykálló gimn. – 1, Mezőtúr gimn. – 1, Kisújszállás gimn. – 1
A Sárospataki Református Kollégium vonzáskörzetében (tiszáninneni református kultúrrégió)	Rimaszombat gimn. – 2, Miskolc gimn. – 2, Sátoraljaújhely kisgimn. – 1, Szikszó kisgimn. – 2, Kassa rajziskola – 1, Kassa kir. jogakadémia – 1
A kolozsvári, nagyenyedi és marosvásárhelyi református kollégiumok vonzáskörzetében (erdélyi református kultúrrégió)	Nagyvárad gimn. – 3, Zilah gimn. – 1, Torockó unitárius gimn. – 1, Székelykeresztúr unitárius gimn. – 2 Brassó kat. gimn. – 1
A Pápai Református Kollégium vonzáskörzetében (pápai–komáromi református kultúrrégió)	Komárom gimn. – 4 Keszthely – 2 Kőszeg kir. gimn. – 1, Győr kir. jogakadémia – 1
Az Alföldön önálló suló református térségben (dunamelléki református kultúrrégió)	Nagykőrös gimn. – 2, Kiskunhalas gimn. – 1
A szepességi evangélikus líceumok vonzáskörzetében (észak-magyarországi evangélikus kultúrrégió)	Miskolc gimn. – 5, Rozsnyó gimn. – 2, Csetnek gimn. – 3, Dobsina gimn. – 1, Szepes gimn. – 1, Poprád gimn. – 1, Losonc gimn. – 1, Besztercebánya gimn. – 3, Selmec gimn. – 4, Korpona gimn. – 1
A Pozsonyi Evangélikus Líceum vonzáskörzetében (pozsonyi evangélikus kultúrrégió)	Somorja gimn. – 1
A Dél-Alföldön önálló suló evangélikus térségben (mezőberényi – szarvasi evangélikus kultúrrégió)	Mezőberény gimn. – 3

Vessünk egy pillantást az alsóbb rangú, teljes gimnáziumi vagy esetleg csak kisgimnáziumi osztályokkal rendelkező középiskolákra.⁶ Ezek a közbülső iskolák nem

⁵ Ezt az állítást az érintett akadémikusok szakmai pályájának alakulása, az ahhoz kötődő helyszínnek és mozgások igazolják. Ez a kérdéskör terjedelmi okokból ebben a tanulmányban nem tárgyalható részletesen, de korábban már elég részletesen vizsgáltam: Ugrai 2022b.

⁶ A protestánsok, s körükben is főként a reformátusok, ódzkodtak iskoláiknak a Ratio Educationis előírásai szerinti egységesítésétől, így azok csak mesterségesen sorolhatók be a Ratio iskolatípus-kategóriába. Ráadásul anyagi lehetőségeik függvényében gyakran változott is, hogy egyik-másik helyen épp milyen oktatást kínáltak, ez tovább nehezíti a pontos, s teszi szükségessé a leegyszerűsített fogalomhasználatot.

elhanyagolható, sőt időnként kifejezetten lényeges szerepet játszottak a későbbi akadémikus szellemi töltekezésében. Fogarasi János életrajzírója például erősen hangsúlyozza a szikszói, „akkor jóhírű és látogatott” kisgimnázium jelentőségét abban, hogy az abaúji kis faluból, Kázmárkról származó későbbi jogtudós meg tudott kapaszkodni, s később eminens tanuló lett Sárospatakon (Tóth 1879: 9).

A vizsgálatunkban érintett e korai oktatási decentrumok névsora még inkább indokoltá teszi az erdélyi reformátusok és (különösen) a szepességi evangélikusok esetében a kultúrrégió kifejezés használatát: mindkét térségben nagyon látványos, hogy milyen sok intézményben tanultak a későbbi akadémikusok, s mennyire nem volt képes egyetlen nagy iskolakollégium minden később kiemelkedő tudóst magához vonzani. Igaz ez az állítás a pápai református kollégiumra is. Sőt ez esetben egy új jelenséget is felfedezhetünk: miközben Pápán 13-an tanultak, a pápai kollégiummal konkuráló, még a reformkorban is a pápai kollégium központi szerepére újra és újra igényt tartó komáromi református gimnáziumban is tanultak négyen. Ráadásul e négy fő közül kettő Pápán meg sem fordultak, hanem rögtön Debrecenbe mentek továbbtanulni.

Az északkelet-magyarországi reformátusok is meglehetősen nagy, 25%-ot meghaladó arányban támaszkodtak a sárospataki kollégiumot kiegészítő kisebb iskolák szolgáltatásaira (31-en tanultak Sárospatakon, s melllette 9-en más térségi iskolában is). Ferenczy István szobrász személyében itt is akad olyan, aki hiába kezdte iskoláit a tiszáninneni református kultúrrégióban, Sárospatakon meg sem fordult: Rimaszombatból a budai rajziskolába lépett tovább.

Debrecen, de különösen Pozsony és Sopron lóg ki ebből a mintázatból. Sopron térségében nem volt az evangélikus líceumnak „aládolgozó”, az akadémikusok kinevelésében közreműködő kisebb középiskola, s Pozsony esetében is csupán egyetlen ilyen beiratkozásról tudunk. A debreceni református kollégiumot megelőzően öten is jártak a vonzáskörzeten belül máshová, de ez a nagy számú (45 fős) debreceni beiratkozásokhoz képest alig több mint 11% körüli arányt jelent.

Ezzel a vizsgálati megközelítéssel nehezen érzékelhetjük, ezért külön hangsúlyozom, hogy két protestáns kultúrrégió épp ekkoriban önállósult. Részint a Nagykőrös–Kecskemét–Kiskunhalas háromszögben tanulók (vagy később itt tanítók) ekkor már függetlenül működtek eredeti anyaiskolai központjuktól, Debrecentől. A tanulmányait Nagykőrösön kezdő Balla Károly Pesten tanult tovább, míg Szemere Pál Kiskunhalas és Nagykőrös után Pápán, Sárospatakon, Pozsonyban, ismét Sárospatakon, majd pedig a pesti egyetemen végezte stúdiumait. Miskolci és sárospataki tanulmányok után egy ideig Kiskunhalason tanított Gelei József, illetve szintén sárospataki tanulmányokat követően Nagykőrösön lett tanár Szigeti Wargha János akadémikus. Ez a dunamelléki református kultúrrégió már annak ellenére tisztán elkülönült a többitől, hogy teljes tanulmányi pálya befutására alkalmas kínálattal nem szolgált az oktatási (de)centrumai.

Hasonló mondható el a dél-alföldi evangélikusokról, mert Békés megyei evangélikus akadémikusok Mezőberényben, illetve az ottani iskola elköltözése után Szarvason tanultak vagy tanítottak. Kizárólag az iskola biztosította a földrajzi térséghez való kötődéseket, s ezek a kötődések nemcsak kisszámúak voltak, hanem átmenetiek is. Mezőberényi tanulmányait Székács József Sopronban, Tessedik Ferenc pedig Selmecbányán és Pozsonyban folytatta. Akadémikusként képviselte a mezőberényi–szarvasi evangé-

likus kultúrrégiót az átmenetileg Szarvason tanító Magda Pál és az egyébként soproni neveltetésű, s Szarvason letelepedő Vajda Péter.

Az ilyen alakuló tömböktől eltekintve egymással szemben meglehetősen zártak voltak a protestáns kultúrrégiók: alig tanultak huzamosabb ideig egynél több kultúrrégióban a későbbi protestáns akademikusok. (Ne számoljunk ezúttal Pesttel és a kultúrsziget-jelenséggel, ezekkel alább még foglalkozom.) A tanulmányaikat a debreceni és az erdélyi református kultúrrégióban kezdő későbbi akademikusok közül senki nem tanult más protestáns kultúrrégió nagyobb iskolájában. A tiszáninneniek közül is csupán egyetlen fő, Ferenczy István említhető e helyen. Sopronból ketten lépték át régiójuk határát: Lakos János és Zsivora György is Pozsonyban folytatta tanulmányait. A legtöbben az egyébként is rendkívül decentralizált észak-magyarországi evangélikus kultúrrégiót hagyták el már iskolai éveik alatt: a Kubinyi-testvérek, Ágoston és Ferenc Besztercebánya után Debrecenben tanultak tovább, Magda Pál, Petényi Salamon János, Repiczky János Pozsonyba, Szontágh Gusztáv pedig egy időre Mezőberénybe távozott. A pozsonyi evangélikus kultúrrégióból Schedius Lajos távozott: Pozsony után Sopronban tanult.

Ebből a szempontból a pápai-komáromi református kultúrrégió bizonyult a legnyitottabbnak (más értelmezésben: a legsebezhetőbbnek). Csupán ketten nem mentek át máshová: Bertha Sándor, Tóth Lőrinc, Zsoldos Ignác és Nagy Károly Pozsonyban (az utóbbi aztán Kolozsvárott is), Döbrentei Gábor Sopronban folytatta a tanulmányait, míg Hetényi János és Péczely József Komáromból egyenesen Debrecenbe ment tovább.

Ezek a felsorolások egyúttal azt is igazolják, hogy a kultúrrégiók közötti mozgásban református oldalról a debreceni kollégium, evangélikus részről pedig leginkább Pozsony, kisebb részben pedig Sopron nyert a legtöbbet.

A zártság, az elzárkózásra való hajlam nemcsak az azonos felekezetű kultúrrégiók közötti mozgást korlátozta, hanem nagyon szűkös határok közé szorította a protestánsok katolikus iskolákban való megjelenésének lehetőségét is. A már említett erős felekezeti határvonalakat erősíti a tény, miszerint a 97 protestáns akademikus közül mindössze két unitárius és három református tanult ideig-óráig katolikus iskolában.⁷

Pest és a kultúrsziget-jelenség a protestáns akademikusok körében

Az ország egyetlen egyeteme – annak dominánsan katolikus jellege miatt – nem számított kiemelt célpontnak a protestánsok körében. A nagyobb kollégiumok úgy rendezkedtek be, hogy ne kelljen megkövetelniük olyan végzettséget vagy tudást, ami csak Pesten volt megszerezhető. Ennek ellenére már a 19. században is számottevő a protestáns akademikusok körében Pest jelentősége: a 97 tudós közül 18 tanult ott. Elsősorban orvosi, másodsorban jogi stúdiumok, illetve joggyakornoki tapasztalatok, továbbá mérnöki és egyéb tanulmányok érdekében vállalták ezt. A debreceni református kultúrrégióból mindössze 3-an, az erdélyiből pedig csupán egyetlen fő tanult Pesten. A legtöbbet (5-5 főt) a tiszáninnen református és az észak-magyarországi evangélikus kultúrrégió közvetített pesti felsőbb iskolákba.

⁷ Az unitárius Bölöni Farkas Sándor a kolozsvári királyi liceumban, Nagy Kovács István pedig Brassóban és a kolozsvári piarista liceumban; a református Szász Károly a kolozsvári királyi liceumban; Zádor György a kőszegi gimnáziumban, Balásházy János pedig a kassai királyi jogakadémián tanult egy ideig.

Ugyanakkor sokkal fontosabb jelenség, miszerint a protestáns akadémikusok körében Pest elszívó hatása elsősorban nem a tanulmányok, hanem az aktív pályafutás alatt érvényesült: 34-en telepedtek le Pesten, s közülük csak hatan folytatták legalább részben a tanulmányaikat is ott. Ez két dolgot jelent: egyfelől a pesti stúdiumok után sokan visszatértek kinevelő kultúrrégiójukba. (Bár nyilván akadtak kivételek is, akik újabb állomáshelyre távoztak.) Másfelől pedig hiába a teljes értékűnek elfogadott, felekezeti tömbön belüli tanulmányi pálya, az akadémiai elitbe bekerülésnél már a reformkorban is sokat számított, ha valaki a pesti közéletben forgolódott: a bevászártott protestáns tudósok közel 30%-a úgy érvényesült felnőtt életében Pesten, hogy a város kulturális értelemben nem számított protestáns centrumnak.

A protestánsok nevelkedésének szerves részét képezték a kultúrszigeten tartózkodás évei. Ezt a kifejezést azokra a kifejezetten tanulmányi célú, határozottan és előre eltervezetten ideiglenes, jellemzően az alma mater által elvárt vagy támogatott, kitekintő jellegű oktatási formákra és helyszínekre használok, amelyekkel az adott iskolaközpont kompenzálta épp a minden polgárt egyenlőként fogadó (azaz nem katolikus jellegű) egyetem, illetve az egyetemi szintű hazai felekezeti felsőoktatás, netán valamilyen speciális képzés hiányát. E felfogás szerint alapesetben kultúrszigetre azért távozott a korabeli ifjú, hogy rövid idő után majd otthon kamatoztassa azt a tudást, amit otthon nem tudott volna megszerezni. Ekkor nem volt elvárás, hogy a fogadó város társadalmi és kulturális szöveteibe különösebben integrálódjon – sőt ez épp a visszatérés esélyét csökkentő, felemás módon megítélt lehetőség volt.

Klasszikus kultúrsziget-jellegű tanulmányokat hazánkban két speciális iskola, a kesztehelyi Georgicon (*Kurucz* 1996) és a selmecbányai akadémia kínált. Mindkettő elenyésző érdeklődést váltott ki a vizsgált körben. Keszthelyen mindössze egy-egy sárospataki (Balásházy János) és debreceni (Kerekes Ferenc) deák fordult meg. Selmecbányára pedig senki nem iratkozott a protestánsok közül kifejezetten mérnöki stúdiumok érdekében. (Selmecbánya előfordul a reformkori protestáns akadémikusok iskolái között, de csak az evangélikus líceum révén.)

A kultúrsziget-jelenség másik verziója annál népszerűbb és gyakoribb volt. A szepességi német ajkú lutheránus városokat a református magyarok előszeretettel keresték fel általában egy évre, a német nyelvtanulás érdekében (*Kovács* 2008: 66–78). Ez egyelőre 12 esetben mutatható ki. Bár az abszolút szám nem tűnik nagynak, a megtisztított adat mégis nagy gyakoriságot takar: ha csak a Magyarországon tanuló reformátusokkal számolunk (hisz az evangélikusok nem szigetszerűen éltek a Szepelességben, az erdélyi reformátusok pedig Erdélyben gondoskodtak a némettanulásról), akkor az látható, hogy minden negyedik magyarországi református későbbi akadémikus részt vett a nyelvtanulás e célzott formájában. Heten Sárospatakról, négyen Debrecenből, egy fő pedig Mezőberényből jutott el a Szepelességre – 5-5 fő Lőcsére és Késmárkra, ketten Selmecbányára, egy fő pedig Eperjesre ment tanulni.

Végül rögzítsük a külföldi egyetemlátogatás arányait és főbb irányait. A 97 protestáns akadémikus közül 51-en jártak külföldi tanulmányúton. A debreceni és az erdélyi reformátusok közül 13-13-an, a pápai-komáromi kultúrrégió képviselőiben 8-an, a sárospatakiak közül pedig 6-an tanultak külföldi egyetemen. Az evangélikusok körében kisebb számokkal találkozunk: az észak-magyarországi kultúrrégióból 5-en, a soproniból 4-en, a pozsonyi és a mezőberényi-szarvasi kultúrrégióból pedig egy-egy fő rendelkezett külföldi stúdiumokkal.

A reformkori protestáns akadémikusok külföldi tanulmányainak két domináns úti célja volt: Bécs (22 fő) és Göttingen (13 fő). Emellett még Berlint (10 fő) és Jénát (9 fő) keresték fel aránylag sokan. A többi úti cél (pl. Erfurt, Heidelberg, Lipcse, Tübingen, Wittenberg, illetve Itália, Párizs, Prága) csak egyszer-egyszer tűnik fel a jegyzékben. Csak a soproni evangélikus kultúrrégió esetében erős egyetlen külföldi helyszín dominanciája: négyből hárman Jénába utaztak Sopronból. A külföldi egyetemlátogatás vizsgálata ebben a körben egyetlen igazán jelentős tanulsággal szolgál: a protestánsok által sokáig elutasított bécsi továbbtanulás ekkorra már elterjedt. S nemhogy a szellemi csúcslitbe való bekerülés akadályos lett volna, hanem épp ellenkezőleg: az egyik fő tipikus tanulmányi útvonal fontos állomásává vált.

Iskolaváros vagy kultúrrégió-centrum? A szakmai pályafutások tanulságai

Hogy egy protestáns oktatási központ iskolaváros volt-e, netán a felekezeti kultúrrégió igazi központja, azt leginkább a már felnőtt (későbbi akadémikus) férfiak szakmai pályafutásának állomásai alapján dönthetjük el. A legtöbb esetben a kérdés egyértelműen és gyorsan megválaszolható: általában az akadémikusokat kinevelő iskolák székhelyei semmilyen, az iskolától független egzisztenciális lehetőséget nem tudtak kínálni a szellemi csúcslitbe igyekvőknek. Ebben az esetben vagy az adott intézmény tanárai voltak, vagy más településen boldogultak felnőtt korukban. Ilyen tisztán iskolavárosnak tekinthetjük református részről Pápát, Nagykőröst, Sárospatakot, illetve Marosvásárhelyet és Nagyenyedet, evangélikus részről pedig Pozsonyt, Késmárkot, Eperjest és Szarvast. Ezekben a helyeken protestáns akadémikus csak tanár lehetett. A kultúrrégió-központi irányba való elmozdulás csupán Debrecen, Kolozsvár és Sopron esetében vethető fel. (A most nem említett, a korábbi felsorolásokban szereplő kisebb iskolák városai nem rendelkeztek felnőtt akadémikussal, ezek csupán akadémikusok kinevelésében közreműködő iskolaközpontnak számítanak e logika szerint.)

Valójában azonban Kolozsvár kivételével minden városban csak egy-egy személy bontja meg az egyszerű iskolavárosi felállást. Kis János dunántúli evangélikus szuperintendens Sopronban, Budai Ézsaiás tiszántúli református szuperintendens pedig Debrecenben székelt. E két helyen tehát a püspöki központ egybeesett a nagy hírű líceum, illetve kollégium székhelyével. Budai ráadásul először a kollégium professzora is volt, s utána nyert püspöki hivatalt (akadémikussá már ez utóbbi tisztségében választották). Ám Csécsi Nagy Imre, Ercsei Dániel, Kerekes Ferenc, Lugossy József, Sárváry Pál, Szűcs István, Török József, Vecsei József, valamint a kívülről érkezett, de Debrecenben is tanult Péczely József révén a legtöbb tiszántúli akadémikus a kollégium professzora volt. Összességében tehát Debrecen is szinte kizárólag iskoláján keresztül állt közvetlen összeköttetésben a Magyar Tudós Társasággal.

Kolozsvár esete lényegesen összetettebb. Egyfelől azért, mert még protestáns részről is több iskola érintettsége említhető: a református mellett az unitárius kollégium, valamint az unitáriusok által látogatott királyi líceum is hozzájárult az akadémikusok kineveléséhez. Ráadásul Kolozsvárott éltek iskolán kívüli akadémikusok is – olyannyira, hogy a Brassai Sámuel, Herepei Károly és Szilágyi Ferenc által képviselt tanár akadémikusok kisebbségben is maradtak.

A népdalgyűjtő Kriza János unitárius papként és püspökként élt a városban. A világotazó Bölöni Farkas Sándor az erdélyi kancellárián viselt hivatalt, s aktív szerepet vállalt olyan kiemelkedő helyi kezdeményezésekben, mint a takarékpénztár és a kaszinó alapítása, a *Vasárnapi Újság* működtetése vagy a vívóiskola felállítása. Reformkori tevékenysége nagyon hasonlított pesti kortársainak a működéséhez – csak épp Pest helyett Kolozsvárott. Hasonló mondható el a költő, műfordító Deáki Filep Sámuelről, aki a számvevőszéken és a kancellárián volt hivatalnok, s mellette az *Erdélyi Híradót* szerkesztette. Az unitárius Nagy Kovács István ugyancsak igazgatási hivatalok viselése mellett az *Erdélyi Múzeum* alapítójaként került az akadémiai mozgalomba.

Bizonyos fokig köztes pozíciót töltött be Kőrösi Csoma Sándor és Méhes Sámuel. A szintén nagy utazó Kőrösi Csoma ugyan Nagyenyeden tanult, s felnőtt életében nem is sokat tartózkodott Erdélyben, ám otthon töltött idejében Kolozsvárott élt, s mindvégig az ottani tudós körrel tartott szoros kapcsolatot. Méhes Sámuel pedig azért foglal el különös helyet ebben a felsorolásban, mert bár atyja tanszékét örököve tanított a kolozsvári kollégiumban, közéleti szervező tevékenysége annyira intenzív és sokrétű volt, hogy nyugodtan értékelhetjük nagy részben iskolától független személynek. 1834 és 1848 között pesti és erdélyi országgyűléseken képviselte a várost, részben szerkesztette és saját nyomdájában adta ki az *Erdélyi Híradót* és a *Nemzeti Társalkodót*, valamint a *Vasárnapi Újságot*, gondnoka volt a helyi református egyházköziségnek, s nagyvonalú mecénási tevékenysége révén is közismertté vált Erdélyben.

A kolozsvári protestáns akadémikusok tablója a bizonyítéka annak, hogy ha egy vidéki várost számottevő szellemi pezsgés jellemezett, akkor a Magyar Tudós Társaság nem kizárólag a helyi iskola tanárai közül választotta ki tagjait. Ehhez azonban a polgári fejlődés olyan fázisába kellett (volna) elérkeznie a településeknek, amelyet Pest és Kolozsvár kivételével – legalábbis protestáns oldalon – egyetlen más város sem tudott még felmutatni a 19. század közepéig. Ily módon a vidéki Magyarország kulturális értelemben inkább csak patinás iskolavárosokkal és alsóbb rendű iskolaközpontokkal rendelkezett, szellemi régióközpontokkal kevésbé. Kérdés, hogy ezt a megállapítást a sok tekintetben egészen eltérő viszonyokkal jellemezhető katolikus szektor vizsgálata mennyiben fogja árnyalni.

Összegzés

A reformkorban nem egészen 100 protestáns tudós került a frissen megalapított Magyar Tudós Társaság tagságába. A tanulmányaik és szakmai pályájuk földrajzi helyekhez kötésével készült kollektív biográfiai vizsgálat fő tanulsága, hogy nemcsak felekezetek között, hanem az egyes felekezeteken belül is meglehetősen zárt, a mobilitást csak korlátozottan biztosító, felekezeti kultúrrégiók működtek egymás mellett. A reformátusok körében Debrecen, az evangélikusok körében pedig valamennyire Pozsony, s leginkább Sopron esetében mutatható ki számottevő elszívó hatás: ezek a települések vonzottak más, azonos felekezeti kultúrrégióból észrevehető mennyiségben olyanokat, akik később a szellemi csúcsetel tagjává is váltak. A vizsgálat révén tetten érhattünk két újonnan születő kultúrrégiót (a dunamelléki reformátust és a dél-alföldi evangélikust); az iskolavárosi értelemben még jelentéktelen Pest egyre megkerülhetetlenebbé válását a protestáns értelmiség érvényesülésében; valamint az erdélyi református kultúrrégió szinte teljes különéletének a nyomait.

Az elemzés izgalmas tanulsága, hogy a protestáns vidéki szellemi központok az egyetlen Kolozsvár kivételével lényegében nem voltak képesek a helyi iskolán kívüli szereplők Akadémiára juttatására. Minden jel arra mutat, hogy ezek a városok (beleértve a fővárosi státuszt elvesztő Pozsonyt is) a protestánsok körében megrekedtek az iskolavárosi szinten, s az adott felekezeti kultúrrégió összetettebb szellemi központjának a szerepét még vagy már nem voltak képesek betölteni.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíjának támogatásával készült.

IRODALOM

- ALPÁR V. N. (2020) *Az iskolai esélyegyenlőtlenség. A területi és társadalmi egyenlőtlenségek, az iskolai kultúra és az oktatás eredményességének összefüggésrendszere*. Doktori értekezés, kézirat. Budapest. https://ppk.elte.hu/dstore/document/493/Alpar_Vera_disszertacio_.pdf [Letöltve: 2022. október 25.]
- BALOGH M. & GERGELY J. (1996) *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. Budapest, História–MTA Történettudományi Intézete.
- CSANÁDI G., CSIZMADIA A., KÖZEGHY L. & TOMAY K. (2009, ed.) *Társadalom – tér – szerkezet*. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar Városi és Regionális Kutatások Központja.
- HEGYI Á. (2020) Regionális vallási identitástudat kialakulása a Bánátban élő német és magyar reformátusok között a 18–19. század fordulóján. In: KOLUMBÁN V. J. (ed.) *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet. pp. 213–223.
- KESZEI A. (2018) *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten*. Budapest, Korall.
- KOVÁCS I. G. (2020) A magyarországi tudáselíttek (1848–1944) és a felekezeti – művelődési alakzatok. In: KISS R., LÁNYI G. (eds) *HIT 2018. Hagyomány, identitás, történelem*. Budapest, L' Harmattan Kiadó. pp. 135–150.
- KOVÁCS T. (2008) *A német nyelv oktatása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860)*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.
- KOZMA T. et al. (2015) *Tanuló régiók Magyarországon. Az elmélettől a valóságig*. Debrecen, CHERD.
- KURUCZ Gy. (1996) A Georgikon alapításától 1848-ig. In: FÜLÖP ÉVA MÁRIA (ed.) *Georgikon 200. A Georgikon alapításától 1848-ig*. Keszthely. pp. 9–130.
- NAGY M. (2008) Magyarország oktatásügye. In: BELUSZKY P. (ed.) *Magyarország történeti földrajza*. 2. k. Pécs–Budapest. pp. 123–146.
- SASFI Cs. (2022) Középfokú iskolahálózat és városállomány Magyarországon 1910-ben. *Az iskolai pályaválasztás szabadságfoka. Aetas*, Vol. 37. No. 1. pp. 21–39.
- TÓTH L. (1879) *Emlékbeszéd Alsóviszti Fogarasi János r. tag fölött*. Budapest, 1879.
- UGRAI J. (2020) Pedagógiai gondolkodók az Akadémián a reformkorban. In: GARAI I., KEMPF K. & VINCZE B. (eds) *Mestermunka. A neveléstudomány aktuális diskurzusai*. Budapest, ELTE PPK – L' Harmattan Kiadó. pp. 85–97.

- UGRAI J. (2022a) Ágensek, struktúrák és a párhuzamos életvilágok. Miért szükséges az iskolavárosok és a felekezeti kultúrrégiók neveléstörténeti vizsgálata? In: RÓNAY Z., FAZEKAS Á., HORVÁTH L. & KÁLMÁN O. (eds) *Keresni az újat szüntelen... Tanulmánykötet Halász Gábor tiszteletére*. Budapest, ELTE PPK – L' Harmattan Kiadó. pp. 80–95.
- UGRAI J (2022b) Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcscsilit kollektív biográfiai elemzésének néhány társadalomföldrajzi tanulsága. *Tér és Társadalom*, Vol. 36. No. 1. pp. 40–58.
- VÁRKONYI Á., R. (1975) A Magyar Tudományos Akadémia megalapítása 1825–1831. In: VÖRÖS A. (ed.) *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VELKEY G. (2019) Térbeli – társadalmi egyenlőtlenségek és újratermelésük az alapfokú oktatás hazai rendszerében. *Tér és Társadalom*, Vol. 33. No. 4. pp. 104–131.